नीतिचन्द्रिका

शरीरस्य गुणानां च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।

शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ॥ ९१ ॥

पदविभागः

शरीरस्य, गुणानाम्, च, दूरम्, अत्यन्तम्, अन्तरम्, शरीरम्, क्षण-विध्वंसि, कल्पान्त-स्थायिनः, गुणाः ।

कठिनपदार्थः

- विध्वंसः – नाशः ।

अन्वयः

शरीरस्य गुणानां च दूरम् अत्यन्तम् अन्तरम् । शरीरं क्षणविध्वंसि, गुणाः (तु) कल्पान्तस्थायिनः (भवन्ति) ।

नीतिचन्द्रिका

शरीरस्य गुणानां च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।

शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ॥ ९१ ॥

भावार्थः

शरीरस्य गुणानां च अन्तरं नितरां दूरम् (अधिकम्) । तयोः महान् भेदः अस्ति । क्षणाभ्यन्तरे शरीरस्य नाशः भवितुम् अर्हति ।

किन्तु गुणाः तु कल्पान्तं यावत् स्थास्यन्ति । तस्मात् उत्तमाः गुणाः सम्पादनीयाः इति भावः ।

नीतिचन्द्रिका

शान्तितुल्यं तपो नास्ति न सन्तोषात् परं सुखम् ।

न तृष्णायाः परो व्याधिर्न च धर्मो दयासमः ॥ ९२ ॥

पदविभागः

शान्ति-तुल्यम्, तपः, न, अस्ति, न, सन्तोषात्, परम्, सुखम्, न, तृष्णायाः, परः, व्याधिः, न, च, धर्मः, दया-समः ।

अन्वयः

शान्तितुल्यं तपः न अस्ति । सन्तोषात् परं सुखं न (अस्ति) । तृष्णायाः परः व्याधिः न (अस्ति) । दयासमः धर्मः च न (अस्ति) ।

कठिनपदार्थः

- तुल्यम् – समानम् ।
- तृष्णा – आशा ।
- व्याधिः – रोगः ।

नीतिचन्द्रिका

शान्तितुल्यं तपो नास्ति न सन्तोषात् परं सुखम् ।

न तृष्णायाः परो व्याधिर्न च धर्मो दयासमः ॥ ९२ ॥

भावार्थः

शान्तिसमं तपः न वर्तते । शान्त्या स्थितिः एव महत् तपः । सन्तोषेण स्थितिः एव महत् सुखम् । ततोऽपि अन्यत् सुखं नास्ति ।

दुराशा एव महान् रोगः । दयासमं पुण्यकार्यं न विद्यते ।

नीतिचन्द्रिका

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।

दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ९३ ॥

पदविभागः

शोक-स्थान-सहस्राणि, भय-स्थान-शतानि, च,

दिवसे, दिवसे, मूढम्, आविशन्ति, न, पण्डितम् ।

कठिनपदार्थः

- शोकः – दुःखम् ।
- मूढः – मूर्खः ।

अन्वयः

शोकस्थानसहस्राणि, भयस्थानशतानि च मूढं दिवसे दिवसे आविशन्ति,

न पण्डितम् (आविशन्ति) ।

नीतिचन्द्रिका

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।

दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ९३ ॥

भावार्थः

शोकजनकाः सहस्रं विचाराः, भयजनकानि शतं विषयाः च प्रतिदिनं मूर्खम् आक्रामन्ति । पण्डितं नैव आक्रामन्ति ।

नीतिचन्द्रिका

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ ॥ ९४ ॥

पदविभागः

श्रुतिः, तु, वेदः विज्ञेयः, धर्म-शास्त्रम्, तु, वै, स्मृतिः, ते, सर्व-अर्थेषु, अमीमांस्ये, ताभ्याम्, धर्मः, हि, निर्बभौ ।

कठिनपदार्थः

- विज्ञेयः – ज्ञातव्यः ।

अन्वयः

श्रुतिः तु वेदः विज्ञेयः । धर्मशास्त्रं तु स्मृतिः (इति विज्ञेयः) । ते सर्वार्थेषु अमीमांस्ये हि धर्मः ताभ्यां निर्बभौ ।

नीतिचन्द्रिका

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ ॥ ९४ ॥

भावार्थः

श्रुतिः एव वेदः इति ज्ञातव्यम् । धर्मशास्त्रम् एव स्मृतिः इति मन्तव्यम् । वेदे स्मृतौ च प्रतिपादितानां विषये वादः खण्डनं वा न कर्तव्यम् । यतः ताभ्यां द्वाभ्यां शास्त्राभ्याम् एव धर्मः उत्पन्नः अस्ति ।

नीतिचन्द्रिका

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ९५ ॥

पदविभागः

श्रुति-स्मृति-उदितम्, धर्मम्, अनुतिष्ठन्, हि, मानवः, इह, कीर्तिम्, अवाप्नोति, प्रेत्य, च, अनुत्तमम्, सुखम् ।

अन्वयः

मानवः श्रुतिस्मृति-उदितं धर्मम् अनुतिष्ठन् हि, इह कीर्तिम् अवाप्नोति, प्रेत्य च अनुत्तमं सुखम् (अवाप्नोति) ।

कठिनपदार्थः

- अनुतिष्ठन् – समाचरन् ।
- प्रेत्य (अव्ययम्) – लोकान्तरं प्राप्य ।

नीतिचन्द्रिका

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ९५ ॥

भावार्थः

श्रुतौ स्मृतौ च यः धर्मः उक्तः तम् समाचरन् मनुष्यः इहलोके कीर्तिं प्राप्नोति । परलोके च अपूर्वं सुखं (सद्गत्यादिकं) प्राप्नोति ।

नीतिचन्द्रिका

षड्दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।

निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ९६ ॥

पदविभागः

षट्, दोषाः, पुरुषेण, इह, हातव्याः, भूतिम्, इच्छता, निद्रा, तन्द्रा, भयम्, क्रोधः, आलस्यम्, दीर्घ-सूत्रता ।

अन्वयः

इह भूतिम् इच्छता पुरुषेण - निद्रा, तन्द्रा, भयम्, क्रोधः, आलस्यं, दीर्घसूत्रता (च) इति षट् दोषाः हातव्याः ।

कठिनपदार्थः

- इह - अत्र ।
- हातव्याः – त्यक्तव्याः ।
- भूतिम् – ऐश्वर्यम् ।

नीतिचन्द्रिका

षड्दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।

निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ९६ ॥

भावार्थः

इहलोके यः ऐश्वर्यम् इच्छति तेन पुरुषेण (जनेन) निद्रा, तन्द्रा, भयं, क्रोधः, आलस्यं, दीर्घसूत्रता च इति षट् दोषाः त्यक्तव्याः ।

नीतिचन्द्रिका

स जीवति गुणा यस्य धर्मो यस्य च जीवति ।

गुणधर्मविहीनस्य जीवनं निष्प्रयोजनम् ॥ ९७ ॥

पदविभागः

सः, जीवति, गुणाः, यस्य, धर्मः, यस्य, च, जीवति, गुण-धर्म-विहीनस्य, जीवनम्, निष्प्रयोजनम् ।

कठिनपदार्थः

- विहीनः – विरहितः ।

अन्वयः

यस्य गुणाः (सन्ति), यस्य धर्मः च जीवति, सः जीवति । गुणधर्मविहीनस्य जीवनं निष्प्रयोजनं (भवति) ।

नीतिचन्द्रिका

स जीवति गुणा यस्य धर्मो यस्य च जीवति ।

गुणधर्मविहीनस्य जीवनं निष्प्रयोजनम् ॥ ९७ ॥

भावार्थः

यः सद्गुणवान् वर्तते, येन कृतानि पुण्यकार्याणि जीवन्ति, सः वस्तुतः जीवति । मरणानन्तरम् अपि जनाः तं स्मरन्ति इत्यर्थः ।

गुणैः, धर्मेण च रहितस्य जीवनं सर्वथा निरर्थकं भवति ।

नीतिचन्द्रिका

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेषः धर्मः सनातनः ॥ ९८ ॥

पदविभागः

सत्यम्, ब्रूयात्, प्रियम्, ब्रूयात्, न, ब्रूयात्, सत्यम्, अप्रियम्, प्रियम्, च, न, अनृतम्, ब्रूयात्, एषः, धर्मः, सनातनः ।

कठिनपदार्थः

- ब्रूयात् – वक्तव्यम् ।
- अनृतम् – असत्यम् ।

अन्वयः

सत्यं ब्रूयात्, प्रियं ब्रूयात् । सत्यम् अप्रियं न ब्रूयात् । प्रियम् अनृतं च न ब्रूयात् । एषः सनातन धर्मः ।

नीतिचन्द्रिका

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेषः धर्मः सनातनः ॥ ९८ ॥

भावार्थः

सत्यमेव वक्तव्यम् । प्रियं च वक्तव्यम् । यदि सत्यम् अस्ति, किन्तु अप्रियम् अस्ति तर्हि न वक्तव्यम् । प्रियं वक्तव्यम् इति कारणात् असत्यं नैव वक्तव्यम् । एषः एव शाश्वतः (सार्वकालिकः) धर्मः ।

नीतिचन्द्रिका

सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः ।

सत्येन वायवो वान्ति सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ९९ ॥

पदविभागः

सत्येन, धार्यते, पृथ्वी, सत्येन, तपते, रविः, सत्येन, वायवः, वान्ति, सर्वम्, सत्ये, प्रतिष्ठितम् ।

अन्वयः

पृथ्वी सत्येन धार्यते । रविः सत्येन तपते । वायवः सत्येन वान्ति । सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।

कठिनपदार्थः

- पृथ्वी – भूमिः ।
- रविः – सूर्यः ।
- प्रतिष्ठितम् – निहितम् ।

नीतिचन्द्रिका

सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः ।

सत्येन वायवो वान्ति सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ९९ ॥

भावार्थः

सत्येन पृथ्वी स्थिता वर्तते । सूर्यः सत्येन तापयति । वायवः सत्येन वान्ति । अतः सर्वमपि सत्ये निहितं वर्तते ।

नीतिचन्द्रिका

सत्सङ्गः केशवे भक्तिर्गङ्गाम्भसि निमज्जनम् ।

असारे खलु संसारे त्रीणि साराणि भावयेत् ॥ १०० ॥

पदविभागः

सत्सङ्गः, केशवे, भक्तिः, गङ्गा-अम्भसि, निमज्जनम्, असारे, खलु, संसारे, त्रीणि, साराणि, भावयेत् ।

अन्वयः

असारे खलु संसारे सत्सङ्गः, केशवे भक्तिः, गङ्गाम्भसि निमज्जनम् (इति) त्रीणि साराणि भावयेत् ।

कठिनपदार्थः

- असारे – साररहिते ।
- अम्भसि – जले ।
- निमज्जनम् – अवगाहनम् ।

नीतिचन्द्रिका

सत्सङ्गः केशवे भक्तिर्गङ्गाम्भसि निमज्जनम् ।

असारे खलु संसारे त्रीणि साराणि भावयेत् ॥ १०० ॥

भावार्थः

साररहिते अस्मिन् प्रपञ्चे सत्पुरुषाणां सहवासः, दैवे भक्तिभावः, गङ्गाजले निमज्जनं च इति त्रीणि साराणि चिन्तनीयानि (कर्तव्यानि) ।

नीतिचन्द्रिका

सदा प्रसन्नं मुखमिष्टवाणी
सुशीलता च स्वजनेषु सख्यम् ।
सतां प्रसङ्गः कुलहीनहानिः
चिह्नानि देहे त्रिदिवस्थितानाम् ॥ १०१ ॥

पदविभागः

सदा, प्रसन्नम्, मुखम्-इष्ट-वाणी, सुशीलता, च, स्व-जनेषु, सख्यम्, सतां, प्रसङ्गः, कुल-हीन-हानिः, चिह्नानि, देहे, त्रिदिव-स्थितानाम् ।

अन्वयः

सदा प्रसन्नं मुखम्, इष्टवाणी, सुशीलता, स्वजनेषु सख्यं, सतां प्रसङ्गः, कुलहीनहानिः, त्रिदिवस्थितानां देहे चिह्नानि (भवन्ति) ।

कठिनपदार्थः

- प्रसन्नम् – हर्षयुक्तम् ।
- इष्टवाणी – प्रियवाक् ।
- सतां प्रसङ्गः – सज्जनसहवासः ।
- त्रिदिवस्थितानाम् – स्वर्गे स्थितानाम् ।

नीतिचन्द्रिका

सदा प्रसन्नं मुखमिष्टवाणी

सुशीलता च स्वजनेषु सख्यम् ।

सतां प्रसङ्गः कुलहीनहानिः

चिह्नानि देहे त्रिदिवस्थितानाम् ॥ १०१ ॥

भावार्थः

सर्वदा प्रसन्नं वदनं, प्रियं वचनं, उत्तमः स्वभावः, स्वजनेषु मित्रता, सज्जनानां सहवासः, कुलहीनस्य असम्बन्धः इत्येते स्वर्गे स्थितानां शरीरे चिह्नानि भवन्ति ।

नीतिचन्द्रिका

सन्तोषस्त्रिषु कर्तव्यः स्वदारे भोजने वने ।

त्रिषु चैव न कर्तव्योऽध्ययने जपदानयोः ॥ १०२ ॥

पदविभागः

सन्तोषः, त्रिषु, कर्तव्यः, स्व-दारे, भोजने, वने, त्रिषु, च, एव, न, कर्तव्यः, अध्ययने, जप-दानयोः ।

कठिनपदार्थः

- दाराः – पत्नी ।

अन्वयः

स्वदारे, भोजने, वने (इत्येतेषु) त्रिषु सन्तोषः कर्तव्यः ।

अध्ययने, जपदानयोः च एव (सन्तोषः) न कर्तव्यः ।

नीतिचन्द्रिका

सन्तोषस्त्रिषु कर्तव्यः स्वदारे भोजने वने ।

त्रिषु चैव न कर्तव्योऽध्ययने जपदानयोः ॥ १०२ ॥

भावार्थः

पत्न्यां, भोजने, अरण्ये च त्रिषु विषयेषु आनन्दः अनुभोक्तव्यः । तृप्तिः अनुभोक्तव्या । किन्तु अध्ययनविषये, जपविषये, दानविषये च सन्तोषः न कर्तव्यः । एतेषु त्रिषु कदापि तृप्तिः न भवेत् ।

नीतिचन्द्रिका

समुद्रावरणा भूमिः प्राकारावरणं गृहम् ।

नरेन्द्रावरणो देशः चरित्रावरणाः स्त्रियः ॥ १०३ ॥

पदविभागः

समुद्र-आवरणा, भूमिः, प्राकार-आवरणम्, गृहम्, नर-इन्द्र-आवरणः, देशः, चरित्र-आवरणाः, स्त्रियः ।

कठिनपदार्थः

- नरेन्द्रः – राजा ।

अन्वयः

भूमिः समुद्रावरणा । गृहं प्राकारावरणम् । देशः नरेन्द्रावरणः । स्त्रियः चरित्रावरणाः ।

नीतिचन्द्रिका

समुद्रावरणा भूमिः प्राकारावरणं गृहम् ।

नरेन्द्रावरणो देशः चरित्रावरणाः स्त्रियः ॥ १०३ ॥

भावार्थः

भूमिः समुद्रैः आवृता भवेत् । गृहं प्राकारैः आवृतं (युक्तम्) भवेत् । देशः नरेन्द्रेण (महाराजेन) आवृतः स्यात् । स्त्रियः चारित्र्येण आवृताः भवेयुः । अर्थात् सुशीलाः भवेयुः ।

नीतिचन्द्रिका

सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात्क्रूरतरः खलः ।

मन्त्रौषधिवशः सर्पः खलः केन निवार्यते ॥ १०४ ॥

पदविभागः

सर्पः, क्रूरः, खलः, क्रूरः, सर्पात्, क्रूरतरः, खलः,

मन्त्र-औषधि-वशः, सर्पः, खलः, केन, निवार्यते ।

कठिनपदार्थः

- सर्पः – भुजङ्गः ।
- खलः – दुष्टः ।

अन्वयः

सर्पः क्रूरः, खलः (अपि) क्रूरः । खलः सर्पात् क्रूरतरः । सर्पः मन्त्र-औषधि-वशः ।

खलः केन (उपायेन) निवार्यते?

नीतिचन्द्रिका

सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात्क्रूरतरः खलः ।

मन्त्रौषधिवशः सर्पः खलः केन निवार्यते ॥ १०४ ॥

भावार्थः

सर्पः क्रूरभावयुक्तः । दुष्टः अपि क्रूरः । किन्तु द्वयोर्मध्ये सर्पस्य अपेक्षया अपि दुष्टः एव अधिकः क्रूरः । यतः सर्पः मन्त्रेण, ओषधिना वा वशः कर्तुं शक्यः । किन्तु दुष्टः न केनापि वशीकर्तुं शक्यः (निवारयितुम् अशक्यः) ।

नीतिचन्द्रिका

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।

अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ १०५ ॥

पदविभागः

सर्वे, तस्य-आदृताः, धर्माः, यस्य, एते, त्रयः, आदृताः, अनादृताः, तु,

यस्य, एते, सर्वाः, तस्य-अफलाः, क्रियाः ।

कठिनपदार्थः

- अफलाः – असफलाः ।

अन्वयः

यस्य एते त्रयः आदृताः, सर्वे धर्माः तस्य आदृताः । यस्य तु एते अनादृताः, तस्य सर्वाः

क्रियाः अफलाः । (त्रयः - माता पिता आचार्यश्च)

नीतिचन्द्रिका

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।

अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ १०५ ॥

भावार्थः

यः मातरं, पितरम्, आचार्यं च आदरेण पश्यति, सर्वे धर्माः तस्मिन् जने गौरवं जनयन्ति । यः जनः एतेषां त्रयाणाम् आदरं न करोति, तेन क्रियमाणानि सर्वाणि कार्याणि असफलानि भवन्ति ।

नीतिचन्द्रिका

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १०६ ॥

पदविभागः

सर्वम्, पर-वशम्, दुःखम्, सर्वम्, आत्म-वशम्, सुखम्, एतत्, विद्यात्, समासेन, लक्षणम्, सुख-दुःखयोः ।

अन्वयः

सर्वं दुःखं परवशम् । सर्वं सुखं आत्मवशम् । सुखदुःखयोः समासेन एतत् लक्षणं विद्यात् ।

कठिनपदार्थः

- परवशम् – अन्यस्य अधीनम् ।
- समासेन – सङ्क्षेपेण ।
- विद्यात् – जानीयात् ।

नीतिचन्द्रिका

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १०६ ॥

भावार्थः

अन्याधीनता सर्वदा दुःखप्रदा एव । यत्र पराधीनता नास्ति तत्र सुखं भवति । सुखदुःखयोः सङ्क्षेपतः एतत् लक्षणं ज्ञातव्यम् ।

नीतिचन्द्रिका

सहसा विदधीत न क्रियाम्
अविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणम्
गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ १०७ ॥

पदविभागः

सहसा, विदधीत, न, क्रियाम्, अविवेकः, परम-आपदाम्, पदम्, वृणते, हि, विमृश्य-कारिणम्, गुण-लुब्धाः, स्वयम्, एव, सम्पदः ।

कठिनपदार्थः

- सहसा – अविचिन्त्य ।
- विदधीत – कुर्यात् ।

अन्वयः

क्रियां सहसा न विदधीत । अविवेकः आपदां परमपदम् । विमृश्यकारिणं हि गुणलुब्धाः सम्पदः स्वयम् एव वृणते ।

नीतिचन्द्रिका

सहसा विदधीत न क्रियाम्

अविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणते हि विमृश्यकारिणम्

गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ १०७ ॥

भावार्थः

कार्यं सम्यक् अविचिन्त्य न कर्तव्यम् । सम्यक् विचिन्त्य कर्तव्यम् । यतः विवेकराहित्यं क्लेशानां श्रेष्ठं पदम् (स्थानम्) । हठात् विपदः आपतेयुः । यः सम्यक् विमर्शं कृत्वा कार्यं साधयति, तस्य सकाशं गुणेषु इच्छुकाः सम्पदः स्वयमेव आगच्छन्ति । ऐश्वर्यम् अन्विष्य गन्तव्यं नास्ति ।

नीतिचन्द्रिका

साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थभूता हि साधवः ।

तीर्थं फलति कालेन सद्यः साधुसमागमः ॥ १०८ ॥

पदविभागः

साधूनाम्, दर्शनम्, पुण्यम्, तीर्थ-भूताः, हि, साधवः, तीर्थम्, फलति, कालेन, सद्यः, साधु-समागमः ।

अन्वयः

साधूनां दर्शनं पुण्यं, साधवः हि तीर्थभूताः । तीर्थं कालेन फलति, साधुसमागमः सद्यः (फलति) ।

कठिनपदार्थः

- साधूनाम् – सज्जनानाम् ।
- कालेन – कालानन्तरम् ।
- सद्यः – क्षिप्रम् ।

नीतिचन्द्रिका

साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थभूता हि साधवः ।

तीर्थं फलति कालेन सद्यः साधुसमागमः ॥ १०८ ॥

भावार्थः

सज्जनानां सहवासेन पुण्यं प्राप्यते । सज्जनाः तीर्थक्षेत्रसदृशाः । तीर्थदर्शनेन दीर्घकालानन्तरं पुण्यं प्राप्यते । किन्तु उत्तमजनानां मेलनेन शीघ्रम् एव पुण्यप्राप्तिः भवति ।

नीतिचन्द्रिका

सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः
सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।
सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतम्
सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ॥ १०९ ॥

पदविभागः

सुजीर्णम्, अन्नम्, सुविचक्षणः, सुतः, सुशासिता, स्त्रीः, नृपतिः, सुसेवितः, सुचिन्त्य, च, उक्तम्, सुविचार्य, यत्, कृतम्, सुदीर्घ-काले, अपि, न, याति, विक्रियाम् ।

अन्वयः

सुजीर्णम् अन्नं, सुविचक्षणः सुतः, सुशासिता स्त्रीः, सुसेवितः नृपतिः, सुचिन्त्य च उक्तं, सुविचार्य यत् कृतं, सुदीर्घकाले अपि विक्रीयां न याति ।

कठिनपदार्थः

- विचक्षणः – बुद्धिमान् ।
- सुतः – पुत्रः ।
- नृपतिः – राजा ।
- सुचिन्त्य – सम्यक् विचिन्त्य ।
- सुविचार्य – सम्यक् आलोच्य ।

नीतिचन्द्रिका

सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः

सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।

सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतम्

सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ॥ १०९ ॥

भावार्थः

सम्यक् जीर्णम् अन्नम्, मेधावी पुत्रः, सम्यक् निग्रहवती महिला, सम्यक् सेवितः राजा, सुष्ठु विचिन्त्य उक्तं वचनं, सम्यक् आलोच्य कृतं कार्यं च बहोः कालात् अनन्तरम् अपि विक्रियां न याति । (अन्यथा न भविष्यति) ।

नीतिचन्द्रिका

सुभिक्षं कृषके नित्यं नित्यं सुखमरोगिणः ।

भार्या भर्तुः प्रिया यस्य तस्य नित्योत्सवं गृहम् ॥ ११० ॥

पदविभागः

सुभिक्षम्, कृषके, नित्यम्, नित्यम्, सुखम्, अरोगिणः, भार्या, भर्तुः, प्रिया, यस्य, तस्य, नित्य-उत्सवम्, गृहम् ।

अन्वयः

कृषके नित्यं सुभिक्षं (भवति) । अरोगिणः नित्यं सुखं (भवति) । यस्य भर्तुः भार्या प्रिया, तस्य गृहं नित्योत्सवम् (भवति) ।

कठिनपदार्थः

- कृषकः – कृषीवलः ।
- भार्या – पत्नी ।
- भर्तुः – पत्युः ।
- उत्सवः – पर्व ।

नीतिचन्द्रिका

सुभिक्षं कृषके नित्यं नित्यं सुखमरोगिणः ।

भार्या भर्तुः प्रिया यस्य तस्य नित्योत्सवं गृहम् ॥ ११० ॥

भावार्थः

यः कृषकः अस्ति, सः तु धान्यं सदा वर्धयति । अतः तस्य भोजने क्लेशः नास्ति । सदा सुभिक्षम् एव । यस्य रोगः नास्ति, यः आरोग्यवान् वर्तते, तस्य प्रतिदिनं सुखम् एव । यस्य भर्तुः पत्नी प्रिया भवति, तस्य गृहं नित्योत्सवयुक्तं भवति ।

नीतिचन्द्रिका

सुलभाः पुरुषा लोके सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १११ ॥

पदविभागः

सुलभाः, पुरुषाः, लोके, सततम्, प्रियवादिनः,

अप्रियस्य, च, पथ्यस्य, वक्ता, श्रोता, च, दुर्लभः ।

अन्वयः

लोके सततं प्रिववादिनः पुरुषाः सुलभाः । अप्रियस्य पथ्यस्य च वक्ता श्रोता दुर्लभः (भवति) ।

कठिनपदार्थः

- सततम् – निरन्तरम् ।
- सुलभाः – अनायासेन लब्धुं शक्याः ।
- पथ्यम् – हितम् ।

नीतिचन्द्रिका

सुलभाः पुरुषा लोके सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १११ ॥

भावार्थः

जगति सदा प्रियं वक्तारः पुरुषाः (जनाः) बहवः दृश्यन्ते । किन्तु अप्रियाणां पथ्यानां च (हितवचनानाम्) वक्ता श्रोता च नितरां दुर्लभः । कोऽपि अप्रियं पथ्यं च वक्तुं श्रोतुं वा न इच्छति ।

नीतिचन्द्रिका

स्वगृहे पूज्यते मूर्खः स्वग्रामे पूज्यते प्रभुः ।

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ११२ ॥

पदविभागः

स्वगृहे, पूज्यते, मूर्खः, स्वग्रामे, पूज्यते, प्रभुः, स्वदेशे, पूज्यते, राजा, विद्वान्, सर्वत्र, पूज्यते ।

कठिनपदार्थः

- पूज्यते – आद्रियते ।

अन्वयः

मूर्खः स्वगृहे पूज्यते । प्रभुः स्वग्रामे पूज्यते । राजा स्वदेशे पूज्यते । विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।

नीतिचन्द्रिका

स्वगृहे पूज्यते मूर्खः स्वग्रामे पूज्यते प्रभुः ।

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ११२ ॥

भावार्थः

यद्यपि मूर्खः, तथापि गृहजनाः तं गौरवेण पश्यन्ति । ग्रामस्य नायकः स्वग्रामे आदरं प्राप्नोति । राजा तदीये देशे सर्वैः आद्रियते ।

किन्तु विद्यावान् सर्वप्रदेशेषु आदरपात्रं भवति । विद्यायाः महत्त्वम् अत्र निरूपितम् ।

नीतिचन्द्रिका

हस्तस्य भूषणं दानं सत्यं कण्ठस्य भूषणम् ।

कर्णस्य भूषणं शास्त्रं भूषणैः किं प्रयोजनम् ॥ ११३ ॥

पदविभागः

हस्तस्य, भूषणम्, दानम्, सत्यम्, कण्ठस्य, भूषणम्, कर्णस्य, भूषणम्, शास्त्रम्, भूषणैः, किम्, प्रयोजनम् ।

कठिनपदार्थः

- भूषणम् – अलङ्कारः ।

अन्वयः

हस्तस्य भूषणं दानं (भवति) । कण्ठस्य भूषणं सत्यं (भवति) । कर्णस्य भूषणं शास्त्रं (भवति) । (अन्यैः) भूषणैः किं प्रयोजनम्?

नीतिचन्द्रिका

हस्तस्य भूषणं दानं सत्यं कण्ठस्य भूषणम् ।

कर्णस्य भूषणं शास्त्रं भूषणैः किं प्रयोजनम् ॥ ११३ ॥

भावार्थः

दानेन हस्तः शोभते । सत्यवाक्यकथनं कण्ठस्य शोभाम् आवहति । शास्त्रश्रवणं कर्णयोः भूषणं भवति । एवं स्थिते अन्यभूषणैः किमपि प्रयोजनं नास्ति ।

नीतिचन्द्रिका

ओङ्कारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।

कामदं मोक्षदं चैव ओङ्काराय नमो नमः ॥ ११४ ॥

पदविभागः

ओङ्कारम्, बिन्दु-संयुक्तम्, नित्यम्, ध्यायन्ति, योगिनः, कामदम्, मोक्षदम्, च, एव, ओङ्काराय, नमः, नमः ।

कठिनपदार्थः

- योगिनः – तपस्विनः ।

अन्वयः

कामदं मोक्षदं बिन्दुसंयुक्तम् ओङ्कारं योगिनः नित्यं ध्यायन्ति ।

ओङ्काराय नमः नमः ।

नीतिचन्द्रिका

ओङ्कारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।

कामदं मोक्षदं चैव ओङ्काराय नमो नमः ॥ ११४ ॥

भावार्थः

ओङ्कारः अस्माकम् इच्छाः पूरयति, मोक्षं च ददाति । तादृशस्य कामदायकस्य (इच्छापूरकस्य), मोक्षदायकस्य, बिन्दुयुक्तस्य च ओङ्कारस्य ध्यानं तपस्विनः कुर्वन्ति । तस्मै ओङ्काराय नमः, नमस्कारः ।